

troops. Equally, the revision to Michael Roberts' views put forward in 'The Military Revolution, 1560-1660', brings the entire subject of early modern warfare, tactics and armies into a more balanced perspective with Spanish military practice and experience assuming a fittingly central place in the debate. One can only applaud the author's pointing out, for instance, that it makes little sense to try to evaluate Prince Maurice of Nassau's military innovations without relating these to the various changes adopted by the Spanish and a number of Italian standing armies during the course of the previous century.

Jonathan I. Israël

H. Bongers, *Leven en werk van D.V. Coornhert* (Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1978, 428 blz., f59,50).

Haast even lang als Bruno Becker, aan wiens nagedachtenis dit boek is opgedragen, heeft nu H. Bongers zich gewijd aan Coornhert. In 1941 publiceerde hij over dezelfde een 'Studie over een nuchter en vroom Nederlander'. In 1954 kwam hij met een proefschrift over 'De motivering van de godsdienstvrijheid bij D.V. Coornhert'. Hij was al lang de aangewezen man om zowel de algemeen belangstellenden alsook de vaklieden te dienen met zijn visie. Die aanwijzing is gelukkig ook officieel gebeurd: dit nieuwe boek is geschreven in opdracht van het ministerie van CRM, en de vorm is de inhoud waardig. Dat is zeker een gelukwens waard. Het feit dat Becker nooit zelf zo'n omvangrijke biografie heeft gegeven, stimuleerde Bongers kennelijk. Hij heeft hier het resultaat van Beckers vele onderzoeken en van zijn eigen studies kunnen harmoniseren en samenvatten.

Wie jarenlang met eenzelfde onderwerp bezig is, verandert soms ongemerkt van methode en notering. Bij proefschriften komt dat dan meestal wel in het overleg met de promotor aan het licht en is dat nog te verhelpen. Dit boek draagt ook de sporen van een lange weg. Soms zijn namen (en voorletters!) wat wisselend gespeld. De opbouw van het boek is wat ongelijk. Deel I, over Coornherts levensloop, is wel onderverdeeld maar niet in hoofdstukken, en het krijgt aan het einde het volle pakket noten. Deel II over Coornherts denkbeelden telt acht hoofdstukken die elk van hun eigen noten zijn voorzien. Maar wat ook veranderde, niet de bewondering voor Coornhert, niet de overtuiging dat hij, en hij alleen, het bij het rechte eind had temidden van ieder die hem toen bestreed of later beoordeelde. Dat geeft aan het boek een zeer persoonlijk karakter zoals ook de opstellen van Becker die hadden.

Het aandeel van Becker in dit nieuwe boek is in de noten precies verantwoord voor zover het gedrukte stukken van hem betreft. Maar Bongers deelt mee, ook de inhoud van 23 dozen te hebben gebruikt die in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek staan. Dat blijkt verder niet in de noten. Met een enkele nummervwijzing was dat toch mogelijk geweest? Het boek is gebaseerd op literatuur, en een lijst daarvan is uit de noten wel te reconstrueren. Archivalia zijn niet geraadpleegd, zo lijkt het, maar allerlei archiefkenners hebben de auteur bijgestaan met hun vondsten.

Het levensverhaal van Coornhert is ook van elders bekend. Van Beckers hand hebben we er zelfs een, in het *NVBW*, gelukkig nog in deel X uit 1937 waarin hij de meeste literatuur over Coornhert opnoemde (kol. 207-215). Dit meest toegankelijke en waarschijnlijk ook meest bekend overzichtje is in Bongers boek wat merkwaardig weggestopt in noot 27 op bladzijde 159, en enkel daar genoemd omdat Bongers het op een puntje niet met Becker eens is: Coornherts leerlingenschap bij Basius, waarvan Becker een leraarschap wilde maken. Hier lijkt Bongers gelijk te hebben. Het blijft merkwaardig dat Coornhert zo'n laatbloei

is geweest. Tot zijn veertigste was hij te Haarlem alleen bekend door zijn afkomst, zijn vroege huwelijk met een veel oudere vrouw, waarvan de zuster een van de bijzitten van Reinoud van Brederode te Vianen was, zijn hofmeesterschap in datzelfde Vianen en daarna zijn jarenlange activiteit te Haarlem als graveur, later ook schrijver en drukker en tenslotte notaris, maar naast dat alles stellig eveneens door zijn grote interesse in godsdienstige en morele onderwerpen. Sinds 1562 betrokken bij het stadsbestuur in een secretarisfunctie werd hij in 1566 gemoeid in de tegenstellingen en daardoor een van degenen waarop de Brusselse regering na 1567 lette. Uitgeweken naar het Rijnland diende hij daar de zaak van Oranje, leek hij in 1572 even een mogelijkheid te krijgen als secretaris van de opstandige Hollandse staten maar moest hij snel opnieuw vluchten voor Lumey. Tot na de Pacificatie van Gent bleef hij buiten het gebied van de strijd. Eenmaal terug in Holland ging hij zich ergeren aan het optreden van de nu ineens bevoorrechte calvinisten en van bepaalde groepen dopersen. Bewust zocht hij schriftelijk of mondeling het debat over alles wat hem onbijbels maar vooral onredelijk leek. Met de nieuwe plaatselijke overheden kon hij het soms slecht vinden, en dat maakte hem tot een zwerveling. Uiteindelijk belandde hij, nog voortdurend schrijvend en polemiserend, te Gouda, waarvandaan hij de Leidse hoogleraar Lipsius aanviel bij wie hij een nieuwe neiging tot kettervervolging vermoedde. Hij stierf te Gouda en werd daar ook begraven.

Bij het beschrijven van dit levensverhaal heeft Bongers zich sterk op Coornhert zelf geconcentreerd en welbewust de algemene gebeurtenissen ongenoemd gelaten. Daarmee heeft hij zijn held eenmaal benadeeld, als hij hem streng veroordeelt over een in 1576 ingediend verzoekschrift bij Filips II. In de politieke en vooral de militaire situatie van die zomer had hij veel verzachtends kunnen vinden als hij Coornherts houding aan wanhoop wilde toeschrijven. De camouflagemethoden van de aanhangers van het Huis der Liefde of van David Joris boden trouwens eveneens een mogelijkheid om Coornhert te rechtvaardigen.

In deel II verschaft Bongers via verschillende begrippen toegang tot het denken van Coornhert. Hij behandelt de volmaakbaarheid, het ietwat gekunstelde woord dat toch wel nuttig is om aan te duiden dat de mens een zekere volmaaktheid moet nastreven en kan bereiken, die blijkt in het levensgedrag. Het thema van de godsdienstvrijheid, al geanalyseerd in Bongers dissertatie, vindt bij Coornhert zijn grondslag in de eerbied voor het vrije denken. Het hoofdstuk over de strijd tegen de dogma's van erfzonde en predestinatie gaat pijlsnel van de kerkvaders naar Calvin maar maakt meer duidelijk van Coornherts afkeer dan van het eigen karakter van die leerstellingen. Zijn 'plaats in het godsdienstig leven van zijn tijd' ziet Bongers als een middenpositie in de radicale reformatie (263), beslist afwijzend ten opzichte van het rooms-katholicisme, het lutheranisme en het calvinisme, maar zich ook distantieënd van de dopersen, van visionairen en van spiritualisten als Sebastiaan Franck of Schwenckfeld. Coornherts maatschappelijke en politieke denkbeelden betreffen vooral de armenzorg en de bestrijding van de misdaad: juist zijn overtuiging dat de mens geroepen is tot wel-leven en zijn eigen ervaringen op de Gevangenpoort te Den Haag in 1567 brachten hem tot het schrijven over bedelarij en 'Boeven-tucht'. Hier heeft Coornhert juist door zijn ongeloof in de erfzonde vernieuwend kunnen werken. Zijn toneelstukken en gedichten alsook zijn vertalingen zijn door Bongers heel overzichtelijk toegelicht en ook voor een algemeen publiek begrijpelijk gemaakt: een vondst is de vergelijking van de vertalingen van de Odyssee. Het slothoofdstuk over 'De Coornhertstudie' wekt de indruk dat het uit wat losse aantekeningen is opgesomd; het bedoelt aan te wijzen wat er nog allemaal te doen is.

Niet behandeld zijn dus het grafische werk en de taalvernieuwende activiteit van Coornhert, omdat Bongers dat aan specialisten meent te moeten overlaten. Dan rijst wel de vraag,

waarom het hoofdstuk over erfzonde en predestinatie is opgenomen, want ook daar heeft de auteur erg op het kompas van anderen gevaren. Alles heeft hem moeten dienen om aan te tonen dat Coornhert geheel uniek is. Hij mag geen erasmiaan heten (261), geen eclecticus (264), hij alleen wist personen van zaken te scheiden en polemiseerde daarom op veel hoger niveau dan zijn tegenstanders (72), hij alleen was echt tolerant omdat hij niemand de mond gestopt wou zien (228). Dat moge allemaal waar zijn, Coornhert maakt toch wel de indruk dat hij niet het verschil kende tussen gelijk hebben en gelijk krijgen, dat hij niet besefte hoe een ogenschijnlijk puur zakelijke polemieek iemand persoonlijk volkomen kan diskwalificeren, kortom dat hij bij al zijn verstandelijke tolerantie was wat tegenwoordig een drammer heet.

Wie zich zoveel jaren aan eenzelfde persoon wijdt, gaat zich er mee vereenzelvigen. Daarom schrijft ook Bongers over de 'Doopsgezinde Kerk' (131) wat een pertinent onjuist anachronisme is, daarom is het calvinisme voortdurend de gebeten hond en kan er voor het feit dat Beza tussen 1570 en 1580 toleranter over de tolerantie ging denken alleen het zuinige 'volte face' af (219), daarom wordt de wederzijdse beïnvloeding van de beide Coornhertkenners Becker en Lindeboom niet gepeild (403). Het is hem blijkbaar ontgaan dat Lindeboom in zijn 'Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme' anders schreef dan in zijn eerdere 'Stiefkinderen van het Christendom'. Merkwaardig is dat Bongers wel Kühlers typering van Coornhert als 'den vriend en tevens den vijand der Doopsgezinden' blijkt te kennen (133), maar niet is ingegaan op wat Kühler zes regels verder schreef: 'Coornhert is Sebastiaan Franck in Nederland'. Juist die gelijkheid, of eventueel: dat verschil, komt in dit boek niet uit de verf.

In 1960 leverde Bongers zes uitstekend typerende teksten van Coornhert voor de bundel *Documenta Reformatoria*, een bronnenboek voor 'de geschiedenis van Kerk en Theologie in de Nederlanden sedert de Hervorming' (Kampen, 1960, I, 253-260). Ze belandden daar bij de 'Theologen uit de zestiende eeuw' en wel tussen de calvinisten Dathenus en Taffin, allicht een redactionele chronologische beslissing. Wie nu dit nieuwe boek van Bongers leest, vraagt zich af, of hij destijds niet had moeten weigeren, aan zo'n protestants boek mee te doen. Multatuli staat er immers ook niet in, hoewel hij van doopsgezinden huize was. Voor de redactie van de *Documenta* was dat geen punt, zo min als het dat geweest zou zijn voor Becker of voor Lindeboom. Nu blijft men echter wel met die vraag zitten. Of, als inderdaad Coornhert terecht in die bundel van 1960 staat, is de tegenstelling tot bepaalde vormen van het protestantisme toch niet kleiner geweest dan Bongers nu uitmeet? Ook de blijvende vriendschap tussen Coornhert en de doperse leider Hans de Ries wijst in diezelfde richting.

O.J. de Jong

Carl Joachim Friedrich, *Johannes Althusius und sein Werk im Rahmen der Entwicklung der Theorie von der Politik* (Berlin: Duncker & Humblot, 1975, 161 blz. + 4blz. foto's buiten de tekst, DM 48,-, ISBN 3428032500).

Toen dit werk mij enige jaren geleden door de redactie van het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* ter recensie werd toegezonden, bleek mij dat het de Duitse bewerking moest zijn van de fraaie 'Introduction' die Friedrich in 1932 had meegegeven aan zijn editie van Althusius' *Politica methodice digesta*. Ik heb mij er toen over verbaasd (zie mijn bespreking in *TvR* XLVI (1978) 179-184) dat dit niet uit het boek zelf bleek: het bevat geen voorwoord en geen verantwoording. Bij menige lezer zal de vraag opkomen hoe deze uitgave tot stand